

**SÜMER-BABİL TANRI SEMBOLLERİNİN ADLARI
ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA**

Doç. Dr. MEBRURE TOSUN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Kürsüsü

K I S A L T M A L A R

AfO	Archiv für Orientforschung
AnOr	Analecta Orientalia
AO	Der Alte Orient
BE	The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania.
BMQ	British Museum Quarterly
Cer. Capp.	Henri de Genouillac, La ceramique cappadocienne, 2 vols.
Clay Figurines	E. Douglas van Buren, Clay Figurines of Babylonia and Assyria (YOS Researches XVI)
CT	Cuneiforme Texts from Babylonian Tablets in the British Museum.
Delitzsch, HW	Friedrich Delitzsch, Assyrisches Handvörterbuch
HAR-ra=hubullu VII	. B. Landsberger, Materialien zum Sumerischen Lexikon
ITT	Inventaire de tablettes de Tello conservee au Musee Ottoman, Vol. I-IV.
KB	Keilschriftliche Bibliothek
LSS	Leipziger Semitistische Studien
Morgan-Ward	W. H. Ward, Cylinders and other ancient Oriental Seals in the Library of J. Pierpont Morgan
MŞL	B. Landsberger, Materialien zum Sumerischen Lexikon
MVAG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft
Newell	H. H. von der Osten, The Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Nevell (OIP XXII)
OIP	The Oriental Institute Publications

OLZ	Oreintalistische Literaturzeitung.
Prinz, Symbolik	Hugo Prinz, Altorientalische Symbolik.
RA	Revue d'assyriologie et d'archeologie oriental
RLA	Reallexikon der Assyriologie
RLV	Reallexikon der Vorgeschichte
SAKİ	TH. Danguin, Die Sumerischen und akkadischen Königsinschriften, Vorderasiatischen Bibliothek I.
ŞL	A. Deimel, Sumerisches Lexikon
TCL	Textes Cuneiforme, Musee du Louvre
UM	University of Pennsylvania, The University Museum Publications of the Babylonian Section.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie.

Ö N S Ö Z

Eski Mezopotamya kavimlerinden Sümer ve Babil'lilerin kültürleri üzerindeki bu araştırmada bilhassa üzerinde durduğum husus, çivi yazılı kaynaklardan faydalanmak suretiyle, san'at eserlerine mânâ' vermede bir az daha ileriye gitmeğe çalışmaktır. Bu suretle arkeoloji sahasında şimdiye kadar tamamen isimsiz kalmış tanrı sembollerine, ilgili metinleri taramak suretiyle, isim vermeğe çalıştım. Dolayısıyla sembollerinin isimleri bilinen tanrıların hangi tanrı oldukları daha kat'i olarak bilinecek ve hüviyetleri de bu şekilde tereddüde yer bırakmıyacak şekilde, tahminler üzerine değil, mümkün olduğu kadar sağlam ve değişmeyecek esaslara dayanarak tesbit edilmiş olacaktır.

Konunun ve bizim konuya kattıklarımızın önemini belirtebilmek gayesiyle, bizden evvel yapılan çalışmaları gözden geçirmek icab etmiştir. Bu bahiste görüleceği gibi, bu konu bizim ele aldığımız açıdan ilk defa olarak işlenmektedir. A. Walther, Eski Babil'lilerin hukuk müessesesini incelerken, 'Yemin' dolayısıyla, vakıa, bir kaç tanrı sembolünün adını ele almıştır. Biz, bunlardan başka, yalnız yeni isimler bulmuş değil, bunların arkeolojideki örneklerini de tesbit etmiş bulunuyoruz.

Ankara, Şubat/1962

I GİRİŞ

Sumer-Babil san'at eserlerinde ve bilhassa bu kavimlerin din telâkilerinin ve mitolojilerinin en zengin kaynağı olan silindir mühürlerde görülen tasvirlerde, evvelâ, dinî ve dinî olmıyan figürleri birbirinden ayırd etmek lâzımdır. İkinci adım dinî bir tasvir olarak kabul ettiğimiz şeklin mahiyetini tanıyabilmektir. Ondandır ki tanrı olan figürlerin hangi tanrı olduğu mes'alesi önümüze gelir. Bunun için çeşitli yollara baş vurulmuştur. Eski Yunan'lılarda ve bazen de Hitit'lerde olduğu gibi tanrının adını tasvirinin yanına yazdığı düşünmemişlerdir. Bu basit usûle Eski Mezopotamya san'atında pek seyrek baş vurulur. Ancak '*kudurrularda* pek nadir olarak görülür¹. Diğer san'at eserlerinde ise hemen hemen hiç görülmez.

Tanrıyı belirtmek için, yanına adını, yazmak gibi basit bir çareye başvurulmayınca, ikinci bir vasıta olarak kıyafet ve sembolleri görüyoruz. Eski Ön-Asya kavimleri tanrılarını muhtelif devirlerde muhtelif nevi'lerini gördüğümüz, taç, elbise ve sembollerle belli etmişlerdir. Eski Sümer ve Babil'lilerde başlıca tanrılık alâmeti boynuzlu taçtır. Bu taç şekilleri² tarih boyunca çeşitli biçimlerde geliştiğinden, muhtelif devirlerde tanrı ve hükümdarların giydikleri serpuşları tesbit ederken, kültür tekâmülü için kıymetli vesikalar kazanmaktayız. Boynuzlu taç, kanaatımıza göre Zotten-rock" = posteki etek, plano-konveks tuğlaları, antropomorfizm ve Er-Hanedan devrinin diğer bütün özellikleriyle birlikte Sümer Ülkesine gelmiştir. Douglas van Buren her ne kadar, daha Cemdet-Nasr devrinde boynuzlu tacın izlerine rast geldiğini iddia ediyorsa da³ Kendisinin bu husustaki fikirlerine, yani boynuzlu tacın Er-Hanedan'dan evvel mevcut olduğu kanaatine iştirak etmiyorum.

Er-Hanedan devrinde başlayarak bütün Akkad Sülâlesi devri boyunca serpuşlar arasında yalnız boynuzlu tacı tanrılık alâmeti olarak görmekteyiz. Bununla her tanrının boynuzlu taç taşıdığını iddia etmek istemiyorum. İstisnai olarak her devirde boynuz alameti taşımayan tanrılar da vardır. Bu hallerde biz bu tanrılar başka alâmetleri vasıtasıyla veya istidlaller veya çeşitli kombinezonlar yolu ile tanıyoruz.

Sumer-Babil Panteonuna mensub olan ve sayıları dört bine yakın olan⁴ bu tanrılarının isim ve sembollerini tanıyıp tesbit etmek kolay bir çalışma mahsulü olamaz. Mamafih bu tanrılarının çoğu bir isimden ibaret kalmış

¹ Kaş'lar devrinin hususiyeti olan kabartmalı hudut taşlarına Akkad'ca *kudurru* denirdi: Bak: F. X. Steinmetzer, *Die Babylonischen kudurru (Grenzsteine) als Urkunden*, Paderborn, 1922.

² Unger, Krone, RLV VII, S. 102 v. d.; Diademe und Krone; RLA II, S. 200 v.d.

³ Douglas van Buren: *Religious Rites and Rituals in Uruk IV-III*, AfO XIII.

⁴ A. Deimel, *Pantheon babylonicum*; N. Schneider, *Die Götternamen von Ur III* (AnOR 19).

hatta kltte yerleri dahi yoktur. Kült yerleri olanlar arasında da bunları çeşitli tanrı tiplerine irca' edebiliyoruz. Bu tanrı tipleri esasta aynı olsalar da mahallî isimleri ayrıdır. Mahdut tiplere irca edilmiş olan bu binlerce tanrının tahminen ancak yirmibeş kadarı, san'at eserlerine daha doğrusu bilhassa mühürlere mevzu olmuştur. Bu yirmibeş tanrı tipini de tali guruplara ayırabilmek mümkündür. Fakat henüz ayrı ayrı bu tanrılar hakkında birer monografik çalışma yapılmamıştır. Biz semboller üzerindeki bu çalışmamızı, tanrı monografilerine hazırlık olmak üzere sunuyoruz.

II

KONU ÜZERİNDEKİ ARAŞTIRMALARIN BUGÜNKÜ DURUMU

Biz bu konuyu ilk defa olarak yazılı kaynaklar açısından incelemeğe çalışacağımız için, bizden evvel bu sahada arkeoloji bakımından yapılan çalışmalardan umûmi olarak bahs edeceğiz.

Tanrı sembollerinin incelenmesi, bilhassa silindir mühürler dolayısıyla ele alınmıştır. Çeşitli mühür el kitaplarında ve kataloglarında ele alınan semboller, tasvir tarif ve sınıflara ayrılmaktan ileriye gidememiştir, van Buren tanrı sembolleri üzerinde^{5,6} bir monografi yazmıştır. Fakat o da diğer yazarlar gibi sembolleri arkeoloji açısından tetkik etmiştir.

Bir de sayıları mahdut, silindir mühürler gibi her kültür devrine örnek vermeyen, ve yalnız Kaş'lar devrine mahsus olan, bir san'at eseri gurubu daha vardır. Bunlar Akkad'ca *kudurru* denilen kabartmalı hudut taşlarıdır. Bunlar üzerinde bulunan tanrı ve sembolleriyle Frank⁷ ve Steinmetzer⁸ meşgul olmuşlardır. Bu incelemeler, kabartmalar üzerindeki yazılarla tasvirler arasında bir bağ kurabilmek içindir.

Assyriologie sahasının hem arkeolojik ve hem de filolojik meseleleriyle meşgul olan Thureau Dangin de⁹ muhtelif vesilelerle tanrı ve sembollerini ele almıştır.

Yazılı kaynaklar açısından tanrı sembol veya silahlarını A. Walther¹⁰ incelemiş bulunmaktadır. Eski Babil devrinin hukuk müessesesini bir çalışma konusu yaparken dolayısıyla yemin faaliyeti ile ilgili olarak tanrı sembolleri veya tanrı silahları ile meşgul olmuştur. Sembolleri ilk defa olarak yazılı kaynaklar açısından işleyen bu eserden arkeologlar, faydalan-

⁵ Douglas van Buren, *The Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, (1945).

⁶ Tanrı sembollerinin mahiyeti hakkında bak: Mebrure Tosun, *Mesopotamya Silindir Mühürlerinde Görülen Tanrı Sembollerinin Mahiyeti*, *Belleten*, XX, 77 (1956).

⁷ Frank, *Bilder und Symbole*, LSS II.

⁸ F. X. Steinmetzer, *Die Babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform untersucht* (Paderborn, 1922).

⁹ Thureau Dangin, *RA*, 16 ve aynı mecmuanın bir çok sayıları.

¹⁰ A. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, LSS VI, 4-6.

masını bilmemişlerdir. Bu çalışmamıza temel olan WValther'in topladığı tanrı silahlarını, aşağıda bir liste halinde sunduktan sonra bunlara ilâve olarak daha evvel Walther'in kaydetmediği, fakat bizim gerek tarih listelerinden (Datenlisten) gerekse başka kayıtlardan topladığımız kült silahlarının adlarını birer birer inceliyeceğiz. Bu listeyi vermeden evvel, Walther'in işlediği yemin merasiminde sembollerin öneminden bahs etmeği faydalı buluyoruz :

Tanrıların kültürleriyle ve bizzat kendileriyle, sıkı sıkıya ilgili olan tanrı sembollerinin sayıları pek çok olduğu gibi bunlar icabında, tanrının olmadığı yerde tanrı gibi muamele görür ve tanrının yerini tutardı. Tanrı heykelleri gibi ayrıca mabetlerde de muhafaza edilirdi. Çeşitli faaliyetlere hizmet eden bu kutsal eşya, bilhassa yemin merasimlerinde önemli rol oynardı. Yemin faaliyetini iki türlü mütalaa etmek icab eder :

a) Müsbet veya menfi olarak bir vakiayı tekid eder mahiyette olan yemin ile b) vaad eder mahiyette olan yemin. Mabetlerdeki yemin merasimi, tanrı heykeli veya tanrı sembolü önünde yapılır ve daha ziyâde te'kid yeminidir. Mabetlerdeki yemin merasimi hakkında, Eski Babil devri hukuk metinlerinden öğrendiğimize göre, Tanrı tasvirlerinde görülen sembollerle, mabetlerde üzerine yemin edilen tanrı sembolleri hep aynı olmaktadır. Binaenaleyh, mühürlerde gördüğümüz tanrı sembolleri ile mabetlerde, üzerine yemin edilen tanrı sembollerini , aksi varid oluncaya kadar, birbirinin aynı olarak kabul edeceğiz.

Walther'in Kayd Ettiği Kült Silahlarının Listesi

Silah Adı	Tanrı Adı
<i>kakkum</i>	sa ilim (= tanrının)
.	Marduk
.	Adad
.	Samas
<i>kakkum sa abnim</i> (= taşan silah)	
<i>gis. tukul. SU. NER</i>	Adad?/Uras ?
.	Aia
.	ilim (= tanrının)
<i>surinum</i>	Enlil
.	Samas
.	Sın
.	Nannar
^d <i>işşurum</i> (= kuş)	Nin-Mar
^d <i>MAR = marru</i> (= kürek)	Marduk
<i>sasarum</i> (= destere)	Samas
<i>basmum</i> (= yılan)	İshara

¹¹ A.Dltbabylo'nische Gerichtswesen, LSS VI, 4-6, S.192 v. d.

postum URUDU. SUN. TAB. BA (= balta) Lugal. Kimuna
dud-ba-nu-il-la Ninurta

Bu listeyi tahlil edecek olursak:

kakkum kelimesi genel manada silah karşılığı olduğu için VValther'in listesinde bu kelime ile birlikte görülen tanrıların silahlarının özellikleri belirtilmiş olmuyor. Genel manaya gelen ikinci bir kelime olan *surinnu* genel olarak alâmet karşılığıdır¹² Binaenaleyh bu kelime ile de belli bir sembol tesbit edilmiş olmuyor. Yalnız bu listeye göre Nin-Mar'm sembolünün bir kuş (= *dışşuru*) Marduk'un kürek (= *marru*)¹³, Samas'm destere (= *sasarum*) ve İshara'nın da bir yılan (= *basmum*) olduğu kesinleşmiş oluyor. Bu sembol adları görülüyor ki bu eşyanın cins adlarıdır. İleride daha açık olarak belirteceğimiz gibi bu listede iki has adlı silah vardır: Bunlardan biri olan *sun. tabba'yı* (bakır determinatifli bir nevi balta) Lugal-Kimuna'nın silahı olarak görüyoruz. Diğer silah has adı *Udbanuila* ise Ninurta'nındır.

III

KONUVA BİZİM İLÂVE EDECEĞİMİZ

HUSUSLAR

Yeni kayıtlara göre tesbit ettiğimiz tanrı sembollerinden silah çeşidinden olanların bir listesi:

Silah Adı	Tanrı Adı
1 — <i>mittu</i> (= bir nevi gürz)	
2 — <i>sita</i> (= <i>mittu'nun</i> sinonimi gibidir)	
3 — <i>hutpalû</i> veya <i>hutappalû</i> (= bir nevi gürz)	
4 — <i>sun-tabba</i>	İstar
5 — <i>şun-geşbu</i> (= yay)	İstar
6 — <i>ul4-gal</i> (= kama, kılıç)	
7 — <i>Ud-ba-nu-il-la</i>	Ninurta
8 — <i>sdr-ur</i> (kuşbaşlı gürz)	Ninurta
9 — <i>şâr-gaz</i> (parsbaşlı gürz)	Ninurta
10 — <i>sag-gul</i> (bir nevi gürz)	
11 — <i>gamlu</i> (bir nevi gürz)	
12 — <i>sibirru</i> (çoban dayağı)	Martu

1) *mittu*: İdeogramı gis KU. AN — Tanrı silahı, *mittu* kelimesi Akkad'cadır. Sumerce'ye *mitum* olarak giren bu silah adı gürz manasına gelmek-

¹² *surinnu, surinu*, (sum. LW.), Wahrzeichen, Emblem, Göttersymbol — *sû. nir*, 354, 286, Deimel, ŞL (Rome, 1928-37). van Buren bu kelime ile ilgili kayıtları toplamıştır: Symbols of the Gods, in Mesopotamian Art, Roma 1945, S. Introduction.

¹³ B. Landsberger, OLZ 1912-150.

¹⁴ B. Landsberger, OLZ, 1912, 149.

tedir¹¹. *ana ittisu* levha 6, III, 37 de *mittu, gis. tukul. dingir* = tanrı silahı, olarak gösterilir. SAKÎ 227 de Gudea ile ilgili tarihlemeye, Tanrı Ningir-su'nun Tanrı Ninurtadan aldığı ellibaşlı silahı hem *sita* (bak 2 ye) hem de *mitum* olarak gösterilir. MVAG 8 (1903) 170, 23 ve devamında tanrı Ninurta'nın silahlarının tasvir edildiği ilâhîde de Ninurta'nın silahının adı *mittu'*dur. Yaradılış Destanına göre Tanrı Marduk, Tiamat'a karşı *mittu* silahını kullanır, *mittu* ile baş ezilir (Yaradılış Destanı, IV, 130) Walther'in kült silahları listesi ile Ungnad'ın Datenlisten'de bu silah kayd edilmemiştir. İstar'm destanında (Langdon, RA 12, S. 78) de *mittu, sun-tabba* (bak 4 e) karşılığı olarak gösterilir.

2) *sita*: Sumerce işareti *sita* dır. (Deimel, ŞL, .233, 40 a) Akkad'ca karşılığı yalnız *kakku* (= silah) kelimesiyle verilen bu kelime (Landsberger, MŞL IV s. 84) *mittu'nun* bir sinonimi gibidir. (Th. Dangin, RA, 21, S. 141) Ungnad'm tarih listelerinde, Samsuiluna'nın 38 ci yılında Ninurta'nın *Udbanuilla* silahından bir nevi *sita* olarak bahs edilmektedir : *Ud-ba-nu-il-la sita kalag-ga ^Ninurta ur-sag gal in-na-an-gibil-a*. Tercümesi: Büyük kahraman Ninurta'nın kudretli silahını (*sita*) (Samsiluma) yeniledi. Yine tarih listelerine göre (Ungnad, RLA, II, S. 192) *Samsuditana'nın* r yılında Tanrı Marduk hakkında şöyle bir kayıt vardır: *Marduk ur-sag-ga . . . gi-es-a-ni sita an-mah-a e-sag-ila-se₁₀ in-ne-en-tu-ra*. Tercümesi: . . . olan kahraman Marduk'un yüksek eli için Esagila'ya bir silah (*sita*) getirdi.

3) *hutpalû* veya *hutappalû*: İdeogramı, *gis. tukul. sag. na*, bir varyant *gi* = kamyş determinatifi ileidir. (Landsberger, MSL, S 85) (ayrıca karşılaştır: Unger, RLV II, S 449 ve da.) Bu silah, Deimel'e göre (ŞL, 8, 2, 16) *sun. tabba* olarak ta okunabilir, aynı zamanda bir nevi *pastu'* (balta)dır. (bak. 4e) *sun. tabba'da* esasen istar'm destanına (RA 12, s. 78) göre bir nevi *pastu'dur*. Yani bir taraftan gürz diğer taraftan baltadır. Tanrı tiplerinin tarifinde (KB VI, 2, 6, 80, v. d.) tanrıların taşıdıkları harp gürzlerine *hutpalû* adı verilmektedir. Kült silahı olmıyan alelaide gürze de muahhar zamanlarda *hutpalû* adı verilmiştir. (Kars - Meissner, MAOG I, S. 37).

4) *sun. tabba*: Akkad'ca karşılığı (Deimel, ŞL, 8, X, 16) *pastu'dur*. Bakır ve bronzdandır. Bu silah yalnız harp İstar'ının (Langdon, RA 12, 78, 13-18) belirtici alâmeti değil, aynı zamanda kahraman erkek tanrıların kült silahıdır, (bak: A. VValther, Gerichtswesen, S 193 ve 203 Not 1.) Deimel ŞL, 8, 2, 16 ya göre bu silah *hutpalû* (bak 3 e) ile aynıdır. Bu silahın teşhis ve tesbitinde şimdiye kadar bazı zorluklarla karşılaşmıştır, (van Buren, Symbols of the Gods. . S. 150 v.d.) *sun. tabba* 'nın Akkadca *pastu* kelimesiyle gösterilmesi bunun bir çift-balta olduğunu hatıra getirmiştir. Çift manasına *tabba'dan*, baltaya da *pastu* dan varılmıştır. Halbuki *sen* veya *sun* kelimesinin Sümer'ce de balta manasına gelmediğini biliyoruz. Bu kelime (Deimel, ŞL, 8) *SU + a* işaretlerinden bir araya gelmiş, bir kazan veya bir su kabı resmidir. Esasen su manasına gelen *a*, işareti de buna delildir. Metinlere göre ekseriya bir de kapağı olan bu kab bakırdan yapı- lırdı. Parlaklığından kinaye olarak ta bu işaret parlak manasına gelmiştir.

İşaretin ikinci önemli manası da *kablu* = 'harp'tir. Bu manayı işaretin daha eski bir şeklinden çıkarmak icab etmektedir. Çift-balta olarak bu silahı kabul etmek isteyenlere vereceğimiz cevap ise, şudur : Çift baltalara yalnız Er-hanedan devrinde rast gelinmektedir. Muahhar devirlerde çift-balta'nın ne kendisi kazılarda bulunmuştur, ne de bu devrin eserleri arasında bir resmine rast gelinmiştir. Mesopotamya'nın bu çift-baltaları Eski Girit'te gördüklerimize benzememektedir. En güzel örneği Ur kazılarında¹⁵ ele geçen elektrondan yapılmış bir tanrı alâmetidir, *sun.tabba'nın* (Deimel, ŞL 8, 16)da *hutpalû* = gürz karşılığı olarak gösterilmesi aynı zamanda İstar'ın destanında, silahlarının en başta geleni olması, bu tanrıçenin başlıca sembolleri arasında *sun-tabba'yı* görmemizi, haklı olarak, icab ettirir.

İstar'ın bu baş silahının şeklini şöyle tarif edebiliriz: *sun.tabba* (TCL 10, Nr. 4) silahı gürz şeklinde bir orta kısım (van Buren, Symbols of the Gods.. S. 150 bu kısma *ampulla* der) herbiri Sümer kült silahlarından birini temsil eden hayvan başlı iki koldan ibarettir.¹⁶ Ward'ın, The Seal Cylinders of Western Asia eserinin 407 ve 408 sayılı Akkad devri mühürlerinde İstar'ın omuzlarında bir topuzla bir hayvan başlı gürzden müteşekkil bir sıra silah görülmektedir. Akkad devrine ait diğer bir mühürde (Prinz, Symbolik, Lev. XIII, 5) pars başlı gürz ile balta ve topuz tanrıçenin omuzlarından sırasıyla görünmektedir. Bu tanrı sembollerinin, yani topuzla hayvan başlı gürzlerin sırası ile dizildiğini, bir Gudea kabartmasında da (Meissner, AO, 15, Res. 71) görüyoruz. Bu hayvan başlı gürzler balta şeklinde keskin bir bıçak kısmının ilâvesiye, silâh vazifesini de görürlerdi. Bunu yukarıda son olarak adı geçen Gudea kabartmasında gördüğümüz gibi von der Osten'm Newell katalogunda sahife, 142 No, 215, 217, 220, 250, 253 misâllerinde açıkça görebiliyoruz. Bunlara Morgan-Ward 55 misâlini de katabiliriz. Hayvan başlı gürzlere takılan bu ince yüzlü keskin kısmı, tipik, mitolojik bir silah olan orak'-küçlerde de görmekteyiz. (Morgan-Ward 91; Louvre A 371, A 374, A 485; UM 14, 398; Clay Figurines, 128, Cer. Capp. Pl. D. 5) Bilhassa gürz ve yuvarlak balta tipine en güzel misal British Müzesindeki kil figürlerdedir. (Bak: BMQ, 8 Pl. Xa.) Keskin bir kısmın ilâvesiyle meydana gelen bu hayvan başlı çift topuzlar belki de Ur kazılarından tanıdığımız Sumer çift-baltasının muahhar bir tekâmül şekli olsa gerektir. Bu hususu göz önünde tutarsak, *sun-tabba* silahının niçin hem *hutpalû* (= taş-baş topuz) hem de *pastu* (= keskin balta) olarak izah edildiğini daha iyi anlarız. Şunu da hemen söyleyelim ki alelade balta hiç bir zaman *pastu* kelimesi ile ifade edilmiyor. Bu hallerde *pâsu* kelimesi kullanılıyor.

¹⁵ L. Woolley, Ur II, Lev. 156; Mesopotamya ve Anadolu'nun diğer çift-baltaları için, Bonnet'nin "Die Waffen der Völker des Alten Orients, S. 18, Not, 6 yı karşılaştırınız. Fakat buradaki misâller arasında Yazıkaya'nın çift-baltası yoktur. Diğer misâller ise taş devri örnekleridir. Yine karşı. Unger, RLV II S. 448 v. d. "Doppelaxt" Çift-baltaya misâl bak: Karkemish I, B-25.

¹⁶ Tek kollu hayvan başlı silah için bak: UM 14, 452).

Deimel'in kayd etmediği fakat HAR-ra = hubullu VII. tablet (Satır 417) de *sun-tabba* kelimesinden önce *sun-dil* kelimesi geçer; İktisadi metinleide ise (Th. Dangin, Lettres et Contrats, S. 206, 5) *sun-dil*, madenden yapılmış eşya arasında geçer. Burada bir kült silahı olmasa gerektir. Acaba *sun* kelimesi için şimdiye kadar bilinen bakır kazan manasından başka bal-tanın keskin kısmı manasını da teklif edebiliriz? Bu kelimenin parlak manasına geldiğini de unutmamak şartıyla.

5 — *sun. gesbu* (*ges.sub. ba'dan*) Deimel, ŞL, 68, 30. İdeogramı *sub, makatu* = fallen, stürzen = devirmek, yıkmak, *nadû* = werfen, abschaffen = atma, bertaraf et., manalarına gelmektedir, *illüu* veya *illiru* okunuşu da var. Akkad'cası *tilpanu* veya *kastu'dur*. (ŞL, 439, 6) bazen . . . *sahâru*= dön-mek) kelimesiyle de birlikte görünüşüne dayanarak bumerang manası da verilmiştir. (ŞL, 68, 30) (TH. Dangin, RA, 21, S. 142). Biz Akkad'ca manasına dayanarak, bu silahın yay olduğunu kabul ediyoruz. Fakat bu manaya gelişi son zamanlara ait olsa gerektir, *aliktum* (giden), *tebittum* (kalkan) *makittum* (yıkan) partisipleriyle tavsif edilmişinden anlaşıldığına göre, yükselen ve atılan bir silah olsa gerektir. Istar'm silahları arasında bulunur, (bak: RA 11, 149, 143). Istar'ın silahları arasında yay da bulunur, (bak: RA n, 149, 143).

6 — *ul 4.gal* Deimel, ŞL, 10. Akkadca karşılığı, *patrum* (=kama) *nam-sarum* (=kılıç). aynı zamanda (., *ma. gal* ile birlikte) orak manasına da gelmektedir. Tanrı silahları arasında sık sık görülen bir silah çeşididir. Bumerang'dan ayırd edilmesi lazımdır. Eski Babil devrinde henüz uzun ve düz kılıç çeşitleri mevcut değildi. İdeogramın eski şekli Myrthe = mersin yaprağı, biçimindedir. Bundan kinaye olarak da mızrak ucu, kama manasına gelmiştir. Th. Dangin, RA 11, 83, 23 de: *mittu* ve *sita* için orak-kılıç hükmüne varır. Bū kayıtlarda "dişleri acı olan *mittu*", "dişlerini bileyen .. *sita*" geçer. Yine Th. Dangin (Sargon, S. 58, No 8) de Heuzey'ye dayanarak (Heuzey, Comptes rendus de l'Academie des inscriptions 1908, S. 420) *mittu'yu* "harpe garnie de dents" diye tarif etmek ister. Yukarıda tesbit etmeğe çalıştığımız gibi, birbirinin müteradifi olarak kullanılan bu kelimeler muayyen vasıfları olan silahlar değil umûmi olarak silah anlamına gelen kelimeler olarak kullanılmaktadır.

7— *Ud.ba.nu.ila*: Deimel ŞL de geçmez. Eski Babil devri hukuk (Walther, Gerichtswesen, LSS VI, 4-6, S. 193, 205) metinlerinde ve Ninurta destanında geçer (MVAG 8, 172, 13). Bazen tanrı determinatifi ile de (BE VI, 2, 49 29, 31, 33.) görülür. Ninurta destanında Ninurta'nın yedi başlı bir silahı vardır. Bu silah ejder gibi yedi başlı ve öldürücüdür. Sümer metinlerinde bu silah "*gis. sita. sag. imin. na'*— yedi başlı silah olarak tarif edilir. Tarih listelerine göre bu silaha *sita* denildiği de vakidir. Fakat yine tarih listelerine göre (Ungnad, Datenlisten, RLA, S. 168) bu silah Hammurabi devrinde bir yıla tarih verdiği gibi, Samsuiluna'nın 38 ci yılında da kral

tarafından yenisi yaptırıldığı için fevkalâde bir hadise olarak yıla alem olmuştur (Datenlisten, Samsuiluna 38.) MVAG 8, 170-173 deki tabletin arka yüzünün 11-14 satırları ile ön yüzünün 23-26 satırları mukayese edilecek olursa bu yedibaşlı (*Udbanuila*) silahtan başka bir de elli başlı (*Ud. zu. ninnu*) adlı silah vardır. Ninurta'nın en tanınmış kült sembolü olan bu silahı, Eski Babil devrinin yemin merasimlerinde görmekteyiz. (Walther, Gerichtswesen, LSS VI 4-6, S. 205 Not, 1).

8-9 — *sar.ur* ve *sar.gaz*: Her iki kelimedede müşterek olan *sar*₂ unsuru, birlik, yuvarlaklık, ve iyi manalarına gelir. (Deimel, ŞL, Deimel, 396). *ur* unsurunun ilk manası ise dizden ayak bileğine kadar olan kısımdır. Daha sonra, parmak, topuk, ağaç kökü, temelin hemen üst kısmı, gibi bir çok değişik gibi görünen manalara gelmiştir. (Deimel, ŞL, 203) *gi. ur* = sinonimi *kinnu sa işsurate* = kuş yuvası manasına gelmiştir (ŞL 203). *sar. ur*, (Deimel, ŞL 396, 83) deki kayıtlara göre, (*hu. sar. ur. su mu. na. dim*) kuş kelimesi ile vasıflandırılır. Arkaik metinlerde *ur*₂, daha sonraki metinlerde ise *ur* olarak yazılır. *ur*\ şeklinin de muahhar devir metinlerinde yazılışı, gerek *ur'in* gerekse *ur*₄'ün *ur* nin fonetik karşılığı olarak yazıldığını gösterir.

gaz, işaret ((Deimel, ŞL 192) *kum+se* (= dövülmüş arpa) işaretlerinin bir araya gelmesiyle olmuştur. Buradan öldürmek (topuzla baş ezmek gibi) manası çıkarılmıştır, *gis. gaz-* =*madakku=h.avan* eli (ŞL, 192, 21). manasına gelir *Udbanuila'dan* başka Ninurta'nın başlıca iki silahı olan *sar. ur* ile *sâr. gaz* hakkında muhtelif edebi kaynaklardan da bilgi topluyabiliyoruz. Bir çok habis kuvvetlere karşı mücadele etmiş olan bu tanrıya hitaben bir çok kahramanlık türküleri yazılmıştır. Bu malzeme İsin devleti zamanında Sümer Edebiyatının tedvin edildiğinde iki destan halinde toplanmıştır. (Ninurta destanlarının işlenmesi hakkında bak: Kemal Balkan, Sümeroloji Araştırmaları, Yıllık, Dergi I). Bunlar "*an. dim. dim. me*" ile "*lugal. e. ud. melam. bi. Ner. gal.*) isimli destanlardır. Ninurta'nın silahları hakkında bilhassa bu iki destan ile Gudea Silindirindeki (SAKİ, Cyl. A, 24, 25 v. d.) zafer trofe'lerinin sayılmasından faydalanarak, bu silahlar hakkında bilgi edinebilmişizdir. Landsberger de Fauna'sında (S 91) Gudea silindirindeki bu trofe sırasını almıştır. Buna göre Ninurta'nın yalnız silahları değil, aynı zamanda döğüşüp yendiği düşmanları da belli olmuş oluyor, *an. dim. dim. me* destanının II. tabletinde Ninurta'nın harp arabası tasvir edilmektedir. Bu arabada, Ninurta'nın düşmanlarıyla yaptığı mücadelede kazandığı trofeler asılıdır. Aynı destan serisinin IV. tabletinde Ninurta'nın silahları sayılmaktadır, *lugal. e. ud. melam. bi. JVergal* destanında babası Enlil ile olan münakaşası, fena kuvvetlerin mümessili olan demon *Asakku* ile döğüşüp onu mağlub etmesi, sonra da dağları kat kat yığıp, arkasında suları toplayıp biriktirmesi ile toprakları berekete kavuşturması, ve nihayet taşlar aleminde ebedi nizamın kurulması tasvir edilmektedir. Bunda da Ninurta'nın başlıca silahları anılmaktadır. CT XXV, 14, 17 ile OİP 44 deki bir metin fragmanında Ninurta'nın silahları hakkında bilgi edinmek mümkündür. (Ayrıca,

Walther, Gerichtswesen, LSS VI, 4-6, S. 193) Bütün bu kaynaklara Kas'lar devrinin *Kudurru'larını* da ilâve etmek lâzımdır.'

Sumer-Babil panteonunda tanrılar çeşitli devirlerde hüviyetlerini değiştirebilirler. Mesela Akkad devrinin bir ziraat tanrısı olan (sembölü saban) Ningirsu'yu Gudea devrinde bir kahraman tanrı olarak görüyoruz. Kahraman Ningirsu'nun elinde görülen yedi başlı silah sonradan Ninur-taya geçmiştir. Ve Bundan sonra, baş kahraman tanrı, Ningirsu değil bütün alâmetleriyle birlikte Ninurta'dır. Bu sembollerin Ninurta'ya geçişini Landsberger, Fauna, S. 91 4 de tekrar etraflı olarak ele almıştır.

Bütün bu kaynaklardan tesbit edildiğine göre, Eski Babil devrinde Ninurta'nın başlıca silahları: *sâr.ur*, *sâr.gaz* ve *ud.ba.nu.ila*, oluyor. Biri kuş başlı diğeri de yırtıcı bir hayvan başlı olan *sâr.ur* ve *sâr.gaz'ı kudurrular'da* da görüyoruz. Nazi-Maruttas kudurru'sunda (Zimmern, Die Göttersymbole des Nazi-Maruttas Kudurru, LSS II, S 35, sat. 14) bu adlar yanlış olarak '*sarru. ur*' ve '*sarru. gaz*' olarak yazılmıştır. (Frank; Bilder und Symbole, LSS II, 2, 35, 14). Thureau Danguin bu iki adı bir tek sembole, yani kuş (akbaba?) başlı sembole atf eder. (Thureau Danguin, RA 16, S, 137), Kudurru'da *sâr.ur* ve *sâr.gaz* adlarının hangisinin kuş başlı ve hangisinin de hayvan (pars?) başlı silaha ait olduğu belirtilmemiştir. Yalnız bu iki adın bu iki silaha verildiği katidir.

Bu iki silah da Ninurta'ya Ningirsu'dan geçmiştir. Th. Danguin de Louvre T 110 daki Ningirsu'nun bir rahibine ait plan mühürde Ningirsu'nun sol elinde pars başlı silahı sağ elinde de yedi başlı *Udbanuila'yı* tutmakta olduğuna dikkatimizi çekmektedir. Diğer bir misâlde de (ITT 617, Cilt, II, Lev. I) Ningirsu sol elinde bu silahlardan birini tutmaktadır. Şematik çizgilere rağmen, kuş başını yine tanıyabilmekteyiz. Hele ortadaki keskin sap ilâvesi pek bellidir. Gudea kitabelerine göre *sâr.ur*, *sâr.gaz'dan* daha üstün bir silahtır.

Bizim tesbit ettiğimize göre, *ur* unsurunun manaları araştırılınca (yukarıda da belirtildiğine göre) "kuş" kelimesi hatta "kuş yuvası" ile birlikte görülmektedir. Thureau Danguin de SAKİ 70, 6, 49 da *sar.ur'un* kuş olduğuna işaret eder. Buna göre *sâr.gaz* parsa çok benziyen yırtıcı hayvan başlı silahın adı olacaktır, *gaz'ın* ezmek, öldürmek manası göz önünde tutulmak suretiyle.

10 — *sag.gul*: Akkad'cası *sakkul*: Baş kıran manasına gelen bu silahı hiç bir tanrı ile birlikte göremedik. Deimel, ŞL da, ve bizden evvel semboller hakkında yapılan araştırmalarda geçmediği için biz buraya alıp, bu silahın geçtiği kayıtları vermediği faydalı buluyoruz.: UM, 9, No. 21, 2 ve 4; Landsberger, Fauna, 3 88; von Soden, ZA 44, 129, 5.

11 — *gamlu* Sumer'cesi *zubi*: İdeogramı *gis.has* olan bu silah bir şey kırmağa veya ezmeğe mahsustur. (Delitzsch, HW. S 199, ve 1150) Gürz manasına pek uygun gelmektedir. Bu işarete ilk defa olarak Eski Babil devrinde rast gelinmektedir. (Deimel, ŞL, 60) Bu kadar geç bir devirde

ilk örneği görüldüğüne göre piktografik ilk şeklinin ne olduğunu tahmin etmek mümkün değildir. *gis.has=gamlu*. (Delitzsch, HW s, 99) Akkad'ca *gamlu'nun* Sumerce karşılığı *zubi*'dir ((Delitsch HW, Denul, SL.) (Deimel ŞL 60 2): Samsuiluna'nın (Ungnad Datenlisten, RLA II, S. 184) 28.ci yılında *gis.has*. bir nevi *sita* olarak geçmektedir. Ammisadugga'nın 9. yılında da, kral, Samas'ın bir heykelini elinde altından bir *zubi* ile mabede diker. *lu.gis.zubi.su.ul*= (Deimel, Ş.L. 60, 12), Delitzsch, HW 199) =*gamlu* taşıyan =Akk. *mussipu* bir rahip sınıfıdır. Landsberger de (MSL I, 224 v.d. da) bu silahı sihirbaz rahiplerin bir kült silahı olarak kabul eder. Th. Dangin ise (RA 10, S. 225) de bunu orak gibi eğri bir silah olarak tarif eder. Bu silahın Arkeolojik tesbiti için henüz tetkiklerimiz kafi gelmemektedir.

12 —*sibirru*- Deimel, ŞL 54, Delitzsch, S 639. *hattu ü sibirri*, *hattu*= asa ile müteradif olarak geçiyor, *re'u ina sibirrisu*= çoban, şibirri'su ile, *liduksi*= onu öldürdü (Delitzsch, H. W.-39) Çobanlara mahsus bir asa, çoban dayacağı olduğunu kabul ediyoruz. Unger'in zanettiği gibi (RLV 5, S 418) bumerang manasına gelemmez. Aynı zamanda *gis.tukul=hakku-silah* varyantı ile de bulunduğundan bir silah çeşididir. Bu sembolü, tanrı Martu veya Amurru'nun elinde görüyoruz. Bu tanrı tasvirine Eski Babil devri mühürlerinde ve dolayısıyla Kültepenin Eski-Babil Üslûbu mühürlerinde, pek az rast gelmektedir. Misâller: Ward, Seal Cylinders, S. 381, Fig. 38 'Godess with crook'; Prinz, Symbolik S. 129 Delaporte Louvre, T 223, Newell 226.

IV

SONUÇ

Bu araştırmamızdan elde ettiğimiz sonuçları toplayacak olursak: Walther'in tesbit ettiği adlara ilâveten, on iki yeni sembol adı ve ilgili tanrı tesbit edilmiş ve ya daha fazla aydınlanmış bulunmaktadır. Gerek Vwalther 'in listesinde gerekse bizim tertip ettiğimiz listede adı geçen silah adlarını üç sınıfa ayırmanın aydınlatıcı olacağı kanaatındayız: van Buren'in tesbit etmiş olduğu gibi, SÜ.NER=şurinnu, genel olarak alâmet (emblem) karşılığı olduğundan belirtici, bir vasıf taşımadığından diğer adlardan ayrı tutulmalıdır. Diğer adları:

- a) genel olarak silah cinsine göre adlar,
- b) silahın cins adı,
- c) vasıflandırıcı olarak verilen has ad, olarak sınıflandırıyoruz.
 - a) gurubuna, *hakku*, *mutu*, *sita*, *hutpalû*,
 - b) gurubuna, *sun.gesbu*, *gamlu*, *sibirru*, *basmu*, *işşuru*, *marru* ve *sasaru*,
 - c) gurubuna da *sun.tabba*, *sdr.ur*, *sâr.gaz* ve *udbanuila* silahları girmiş olacaktır.

Yazılı kaynaklar açısından yapılan bu araştırmanın, Sumer-Babil san'atında görülen tanrı tasvirlerinin izah ve tesbitinde, bir az daha aydınlatıcı olacağı inancını beslemekteyiz.